

Recenzja pracy doktorskiej Eweliny Marii Popielarz-Zajdel
pt. Sacrum we współczesnej poezji polskiej, napisanej pod kierunkiem
profesora UKW dra hab. Ryszarda Strzeleckiego

Autorka dysertacji *Sacrum w polskiej poezji współczesnej* określiła swoje zadanie bardzo klarownie: chce zbadać jak realizowana jest wartość *sacrum* u autorów zaliczanych do twórców poezji współczesnej. Punkt wyjścia, owa „wartość *sacrum*” jest bardzo interesujący, bowiem sama obecność *sacrum* we współczesnej poezji polskiej była wielokrotnie opisywana i ma obszerną literaturę przedmiotu. Jednym z pierwszych badaczy, którzy w latach siedemdziesiątych XX wieku operacyjnie zastosowali termin *sacrum* do badań nad polską poezją religijną, był Stefan Sawicki. We wczesnym okresie budowania metodologicznych zrębów tej koncepcji Eliadowskie rozróżnienie, *sacrum*-*profanum*, zastosował przede wszystkim do opisu przestrzeni sakralnej i czasu świętego w badanych utworach. Potem badacz rozwinął ten aspekt i zastosował go do sakralnego układu odniesienia w analizie świata przedstawionego w tekście, do problematyki aksjologicznej, do odkrywania teologicznego zaplecza problematyki podjętej w utworze. Znakomicie niuansował zastosowanie odniesień sakralnych w utworze wobec tradycji biblijnej i chrześcijańskiej kultury. Przestrzegął też przed przekraczaniem sakralnych interpretacji tekstu, szczególnie tam gdzie tekst nie sugeruje takiej ewokacji.

Autorka recenzowanej dysertacji wykazała, że rozumie złożoność podjętej problematyki. We wstępie precyzuje swoje postępowanie badawcze wyjaśniając, że nie interesuje ją poezja sakralna czy religijna, ale obecność *sacrum* w poezji rozumiane jako strukturalny współczynnik obecny w wytypowanych do badań tekstów. Wychodząc z założenia, że samo pojęcie *sacrum* w myśl ogólnej metodologii nauk ma status przedmiotu

materialnego uznała, że właśnie takie rozumiane tego pojęcia może stać się przedmiotem formalnym dysertacji. Jest to nowe ujęcie zagadnienia, bowiem w najliczniej reprezentowanych pracach sacrum ujmowane było raczej jako nośnik wartości, które przenosiła poezja i na nich się zatrzymywała, a nie materialny składnik utworu.

Praca ma przejrzystą budowę i jasno określone cele badawcze. Składa się z trzech rozdziałów poprzedzonych wstępem a całość wieńczy refleksje końcowe.

W rozdz. I pt. *Sacrum w literaturze i badaniach literackich* (s. 8-46), Doktorantka przeprowadziła bardzo rzeczową i konstruktywną relację z dotychczasowych zastosowań pojęcia sacrum w badaniach literaturoznawczych i kulturowych na świecie i w Polsce. W tej części doktorantka porusza pięć zagadnień: 1. Sacrum w literaturze, 2. Sacrum, sanctum, profanum, 3. Sacrum w badaniach literackich, 4. Relacja Bóg-człowiek, 5. Sacrum w badaniach nad poezją. Wydobyte zagadnienia pokazują z jednej strony wysoce sprecyzowaną świadomość metodologiczną Doktorantki, a z drugiej ujawniają bardzo zróżnicowaną materię, jaka została poddana badaniom. Okazuje się, że ani pojęcie sacrum, ani sposób jego badania w literaturze, a zwłaszcza w poezji współczesnej nie jest łatwy do opisanie i do zastosowania w instrumentarium badawczym. Pierwsze rozpoznanie wskazuje ewolucyjne poszerzanie występowania tego pojęcia w kulturze, aż do tego momentu, gdy utraciło ono jednoznaczny charakter wartości porządkującej rzeczywistość (człowiek staje przez Bogiem, który go przekracza, jest niedostępny a równocześnie wszechmocny), na rzecz sacrum pozbawionego jednoznacznie konfesyjnego charakteru, które staje się wartością subiektywną, prywatną, odwrotnością wobec pierwotnego znaczenia, staje się nawet *anti-sacrum*, *quasi-sacrum*, albo *sacrum profanicznym*.

Autorka pracy jest świadoma tych zawiłości, ale próbowała mimo to stworzyć pewną płaszczyznę uniwersalną, gdzie te ambiwalentne wymiary sacrum uzyskałyby swoją rację bytu. Najpierw zauważyła, że większość utworów literackich zawiera pozytywny wymiar tego pojęcia, co pozwala lepiej różnicować sacrum i *anti-sacrum*. Ostatecznie, za Stefanem Sawickim, Doktorantka przyjęła bardzo ogólną definicję sacrum, jako „wszystko, co w jakikolwiek sposób przekracza naturalność i doczesność wskazując na istnienie rzeczywistości „ponad”, od której człowiek jest uzależniony, która ujawnia sens jego istnienia, tłumaczy jego transcendencję” (s. 13). Autorka analizowała również myśl sakrologiczną powstałą w XX wieku w kręgu orientacji fenomenologicznej (Rudolf Otto, Mircea Eliade i Gerard van der Leeuw), a kontynuowaną później przez filozofów

poszukujących kulturowych źródeł antropologii (Émile Durkheim, René Girard, Giorgio Agamben). Odniesienia do tych badaczy pozwoliły Doktorantce na poszerzenie pola badawczego i na uruchomienie pewnej wrażliwości na nowe obszary występowania sacrum w kulturze współczesnej. Natomiast metody i analizy operujące w opisie doświadczenia religijnego na innych koncepcjach niż szeroko rozumiany termin sacrum, określiła jako metody „niesakrologiczne”. Przyglądała się także rozróżnieniom i różnym dystynkcjom istniejącym między pojęciami sacrum – sanctum – profanum, a także kategoriami z zakresu objawienia się Boga: hierofanie, chrystofanie, kratofanie. Analizując również sposoby ujmowania relacji z transcendencją, z doświadczeniem *numinosum*, ujawniła także na tym polu ambiwalencje polegające na refunkcjonalizacji i dehierarchizacji wartości sakralnych we współczesnej kulturze. Również te pojęcia, określane najczęściej kategorią sacrofanum (zbliżającą termin bardziej w stronę profanum niż sacrum) znalazły się w jej optyce badawczej. Ostatecznie obserwacje te doprowadziły Autorkę do konstatacji, że istnieje pewna opozycja „pomiędzy chrześcijańskim *sanctum* a określoną sferą znaków czy wartości, które można wpisać w kulturowe *sacrum*” (s. 30). Mimo tych przemian w rozumieniu sacrum termin wydał się Doktorantce wciąż jest ważny dla badań, tak jak pozostał istotny dla współczesnego człowieka – pozwala bowiem na uprządkowanie sfery wartości i relacji osobowych budujących więzi społeczne.

W badaniach sakrologicznych Doktorantka wymienia przede wszystkim dokonania tzw. szkoły lubelskiej (prace Stefana Sawickiego, Marii Jasińskiej-Wojtkowskiej), skupione na relacji religia i literatura oraz na wynikających z tego styku konsekwencjach interpretacyjnych (analizowanie motywów religijnych, miejsca teologicznego, związku literatury z obrzędowością, z aksjologią, moralnością, koncepcją osoby). W kręgu badaczy z KUL Autorka dostrzegła także propozycję Mariana Maciejewskiego związaną z kerygmatyczną interpretacją literatury. Najbardziej przydatna do podjętych badań była dla Doktorantki propozycja Stefana Sawickiego.

Kolejnym krokiem podjętym w pracy była próba zastosowania wcześniejszych obserwacji dotyczących badań literaturoznawczych do opisu relacji Bóg – człowiek. Kategoria osoby jest bowiem, jak słusznie zauważyła Autorka dysertacji, kluczowym momentem budowania kultury: „Relacja człowieka do Boga lub także człowieka do własnego osobowego sensu, w którym wyraża się wysoka godność i ostateczne powołanie do realizacji porządku transcendentnego” (s. 39). Dobrze się stało, że w pracy dokonano refleksji nad

koncepcją osoby, jako podmiotu zdolnego do relacji z drugą osobą, bo dzięki temu Doktorantka poprowadziła swoje dociekania w „głąb” tej sfery sacrum, gdzie otwiera się przestrzeń do opisu czym jest miłość i prawda w relacjach osoby do osoby. Odwołując się do filozofii o. Mieczysława Krąpca (*Ja- człowiek*), a także do rozważań Karola Wojtyły (*Osoba i czyn*), jak również do ostatnio publikowanych dociekań Ryszarda Strzeleckiego nad relacjami osobowymi wewnątrz Trójcy Świętej (*Model badania podmiotowej sfery kultury współczesnej*, 2021) Autorka słusznie zauważa, że istniejący model personalistycznej kultury, uobecniony w dziele literackim odwołującym się zawsze do jakiejś koncepcji antropologii, wymaga poszerzenia i pozostaje wciąż materiałem umożliwiającym badania sakrologiczne.

Ten ostatni wniosek pozwolił Doktorantce na ocenę dotychczasowych wyników do jakich doszła refleksja nad obecnością sacrum w poezji współczesnej i na sformułowanie swojej strategii badawczej. Za Sawickim przyjęła sześć pól, na których dochodzi do głosu sacrum: 1. pole tematyczne (motyw, temat, wątek), 2. obecność sensów głębokich (toposy, motywy, tzw. sacrum kreowane), 3. sakralna problematyka utworu, 4. odniesienia do teologii, 5. powołanie sacrosfery, czyli szczególnej rzeczywistości religijnej, 6 pole, najgłębszego wymiaru tekstu, dotarcie do tajemnicy sacrum, poprzez nawiązania, analogie, antytezy, paradoksy, metafory, alegorie, symbole itp.

Przyjęcie tych rozróżnień pozwoliło Autorce pracy zbudować w rozdziale II pracy, pt. *Poezja sacrum polskich poetów współczesnych*, (s. 53-234) bardzo ogólną, ale przez to produktywną przestrzeń analizy różnych wariantów sacrum w wybranych tekstach, od sacrum, które jest uobecnione w nawiązaniach do wartości sakralnych, aż do *sacrum* kreowanego, aktywizującego głęboki wymiar tekstu i odsłaniającego zasadniczą treść i sensy badanego utworu. Budując swoje instrumentarium badawcze Doktorantka doszła bowiem do przekonania, że gwarancją dotarcia do tych głęboko skrywanych przejawów sacrum w utworze jest zastosowanie kryterium morfologicznego, umożliwiającego wniknięcie w poetycką strukturę dzieła, by w konsekwencji wydobyć z niego założenia religijne i aksjologiczne.

Przestrzeń badawcza, przygotowana w omawianym rozdziale wypełnia twórczość trzynastu poetów. Każdy z autorów (Roman Brandstaetter, Wojciech Bąk, ks. Jan Twardowski, Karol Wojtyła, ks. Janusz Stanisław Pasierb, ks. Janusz Artur Ihnatowicz, Jarosław Marek Rymkiewicz, Ryszard Milczewski-Bruno, Franciszek Kamecki, Rafał Wojaczek, ks. Wacław Oszejca, Janusz Szuber, siostra Dawida Ryll), został przedstawiony w

odrębnych podrozdziałach. Doktorantka najpierw nawiązała do najbardziej podstawowych cech twórczości tych pisarzy, a potem usiłowała ukazać jak w analizowanych wierszach uobecnia się sacrum, albo jak są tam obecne odwołania lub nawiązania do tematyki sakralnej. Dzięki tej relacji Autorka naszkicowała różnorodne przejawy sacrum podejmowane przez wybranych poetów (nawiązujących do Biblii, do tradycji liturgii kościelnej, do filozofii i teologii, ale także do anty-sacrum itp.) Obserwacjom, jakie poczyniła Doktorantka towarzyszyły opinie i wnioski badaczy przywołane w toku prowadzonego przez nią wywodu. Trzeba przyznać, że literatura przedmiotu została dobrze wyzyskana.

Rozdział ten pozostawia jednak pewien niedosyt. Najpierw niejednoznaczny jest tytuł tego rozdziału. Co znaczy „poezja sacrum”? Czy jest równoznaczne z poetyckością sacrum? A może chodzi o implikację: poezja i sacrum? Ten ostatni wariant odczytania tytułu byłby zgodny zresztą z tezą wyjściową, że sacrum jest materialnym elementem struktury dzieła. Niestety Doktorantka zostawia recenzenta ze znakiem zapytania. Ponadto szerokie spektrum poetyckich realizacji, jakie zostało ukazane w omawianych dokonaniach trzynastu poetów, nie do końca jest przekonujące. Poeci wzięci pod uwagę mają nierówny status w historii najnowszej poezji, są wśród nich wybitni (Twardowski, Brandstaetter, Wojtyła), ale także mniej znani, albo znani tylko regionalnie, a przez to jeszcze nie w pełni ugruntowani przez krytykę i badaczy poezji. Wprawdzie Autorka pisała we wstępie, że dobór był przemyślany i „umożliwił skuteczne stosowanie narzędzi analizy i był warunkiem trafnego nakreślenia wariantów *sacrum* reprezentatywnych dla polskiej poezji współczesnej” (s.4), to ostatecznie nie poznaliśmy tej zasady, która decydowała o wyborze tych, a nie innych poetów, a także o doborze tekstów stanowiących bazę interpretacyjną dla Autorki tego rozdziału. Czym kierowała się zestawiając obok siebie dorobek poetycki Brandstaettera, Bąka, Twardowskiego i Wojtyły, a potem Ichnatowicza, Wojaczka itd. Omówienia, jakie zaprezentowała Autorka pracy nie mają też jakiejś jednolitej linii interpretacyjnej. Wychodząc od życiorysu i kreśląc najbardziej charakterystyczne cechy uprawianej przez nich poezji, dość wybiórczo zapoznajemy się z różnymi wariantami sacrum, relacjami do Boga, odniesieniami do Biblii, mistyki, do przyrody, do innych ludzi, historii, symboli. Robi to wrażenie eklektycznego zbioru refleksji, bez połączenia jej z obserwacjami i uściśleniami, jakie zawiera rozdział pierwszy. Niektóre całości bronią się przed tak surową oceną. Myślę tu przede wszystkim o rozdziałach poświęconych Ryszardowi Milczewskiemu-Bruno, siostrze Dawidzie Ryll, Januszowi Szuberowi, a więc tych poetów, którzy nie mają tak szerokiej literatury przedmiotu jak choćby Twardowski czy Brandstaetter.

Wskazane wyżej braki rekompensuje rozdział III. Treści i wartości związane z przyjętymi wyróżnikami religijnymi (s. 235-255). Wszystkie wątpliwości dostarczone przez wywody w rozdziale II są tu podjęte i interpretacyjne dopełnione. Autorka wraca do omawianych wcześniej tekstów, ale wydobywa z nich treści podporządkowane ściśle określonym założeniom badawczym.

Pierwszym krokiem analitycznym było prześledzenie wybranych tekstów pod kątem wyodrębnionych wyróżników chrześcijaństwa, a ściślej chrześcijańskiego sacrum. Doktorantka wyodrębniła tu pięć grup. W pierwszej, gdzie wyróżnikiem były obiekty, analiza objęła postać Boga i wszelkie odwołania do Boga, a także do Trójcy Świętej, do Jezusa, Matki Boskiej, do świętych, apostołów (w tym także do Judasza), a także do postaci biblijnych (np. Hioba). W drugiej grupie wyróżnikami były postawy: monoteizm, apofatyczność, sakralność, gnoza, nadzieja. W trzeciej grupie rozpatrywane były wartości: sacrum-sanctum, wiara, prawda, dobro, miłość, tożsamość. W czwartej grupie wyznacznikami było doświadczenie: sposób doświadczania sacrum, świadectwa duchowe, mistyka, ofiarność, afirmacja, kontemplacja, współczucie, ironia, pamięć, żałoba, wstyd, dramatyzm życia. W piątej grupie, praktyki i formy wyrazu, Doktorantka brała pod uwagę kult, organizację życia chrześcijańskiego, chrześcijańskie doświadczenie literackie. Z tak przygotowanym schematem badawczym, wobec tych pięciu wyznaczników materiał poetycki zebrany w II rozdziale ujawnił oryginalność ujęć zaproponowanych przez poetów w swoich tekstach.

Drugim krokiem badawczym, wykonanym przez Doktorantkę była próba (udana!) zderzenia tekstów przywołanych w pracy poetów z najbardziej kluczowymi zagadnieniami współczesnej poezji religijnej. Autorka przedstawiła (w pewnej symetrii do wyróżników) pięć problemów: dobro, zło, miłość, miłosierdzie, pokora. Kolejny raz przywołując utwory wybranych przez siebie poetów dokonała analizy sposobów, w jakie ci twórcy odnieśli się do tych zagadnień. Powstała bardzo ciekawa i inspirująca „mapa” odniesień do dobra, miłości, pokory itp. uwidoczniła w poezji tych twórców.

Trzeci krok Doktorantki to próba opisu „konceptów twórczych, dominujących rozwiązań w ideowo-artystycznych, a w rezultacie stworzenie „mapy” twórczości poetyckiej, w której na wiele sposobów i w różnym zakresie zaznaczają swą obecność wyróżniki sakralne, religijne i wyznaniowe” (s. 253). Autorka prześledziła w tym celu granice między sacrum a jego negacją w dziele tych poetów, potem zakres afirmacji i kontestacji sacrum,

specyficznie kształtowane sacrum przez podmiot twórczy i wreszcie oddziaływanie tych poetów, jako poetów religijnych w skali ogólnej i środowiskowej.

Uważam, że trzeci rozdział pracy jest doskonałym przykładem bardzo wnikliwej i równocześnie oryginalnej metody badawczej odnoszącej się do sacrum, jako elementu konstytutywnego utworu poetyckiego. Próba ze wszech miar udana, ale także operacyjnie tak dopracowana, że może stać się modelowym sposobem badania sacrum w innych obszarach niż poezja współczesna, szczególnie zaś w tych rejonach twórczości, gdzie literaturę zżera wirus i tendencje postmodernistyczne, postsekularne, postchrześcijańskie itp.

Instrumentarium badawcze i sposób jego wyzyskania w recenzowanej pracy pozwala mieć uzasadnioną nadzieję, że dociekania naukowe i interpretacje współczesnych dzieł literackich i kulturowych będą opierały się na obiektywnych i sprawdzalnych kryteriach oceny.

Uznaję pracę p. Eweliny Marii Popielarz-Zajdel pt. *Sacrum we współczesnej poezji polskiej* za pracę dojrzałą, pogłębioną badawczo i składam wniosek o dopuszczenie Doktorantki do dalszych etapów przewodu doktorskiego i do publicznej dyskusji nad rozprawą.